problematiku střetů o náboženství s ohledem na angažující se aktéry, sociální struktury a s nimi spojené diskurzy, resp. vlastní obsahy střetů v uvedených lokalitách.

Poslední oddíl knihy je věnován tematice bojů o náboženství v souvislosti s českými emigranty, mimo vlastní geografický prostor českých zemí (*Od Evropy po Tichý oceán*, s. 315–381). Podobně jako v případě předchozího oddílu, věnovaného lokálním historiografickým sondám, i zde postupují autoři velmi systematicky: věnují se nejprve prostředí samotné habsburské monarchie mimo české země, Vídni a rakouským zemím, dále oblastem východní a jižní Evropy, západoevropským zemím (především Německu a Francii) a konečně zámořské emigraci. Zde věnují pozornost především českým emigrantům ve Spojených státech. Opět sledují jak aktivity „antiklerikálů", tak činnost náboženských aktérů a dokládají vše příklady založenými na dobovém tisku a dalších pramenných materiálech. Za zvlášť pozoruhodné lze považovat pasáže věnované českým komunitám v St. Louis a v Chicagu – z uvedeného je možné usuzovat, že by se problematika náboženství u českých krajanských komunit ve Spojených státech v historické perspektivě opět mohla stát námětem pro další výzkumnou práci a nosným tématem pro samostatnou monografii.

Z formálního hlediska je kniha příkladem výborné redakční práce. Jistým nedostatkem, který překvapí s ohledem na jinak velmi pečlivé formální zpracování monografie, jsou chybějící data dostupnosti u internetových zdrojů na stranách 463–464.

Kniha Český antiklerikalismus je důležitým příspěvkem k dějinám sekularizace v českém prostředí. Stane se nezbytnou četbou pro všechny, kteří se touto komplexní problematikou zabývají, a zároveň zcela jistě i zdrojem námětů pro další badatelskou práci historiků, religionistů či sociologů, kteří se zabývají otázkami náboženství v novodobé české společnosti.

Jakub Havlíček

Jozef Tancer: *Rozviazané jazyky. Ako sme hovorili v starej Bratislave*

Slovart, Bratislava 2016, 303 s.

Monografie slovenského germanisty Jozefa Tancera se nejobecněji řečeno zabývá vícejazyčností v meziválečné Bratislavě. Prostřednictvím interview s pamětníky, jež autor prokládá esejemi na odborná témata z interview vyplývající, získává čtenář o daném tématu velmi přesnou představu.

Respondenty Jozefa Tancera byli lidé narození mezi lety 1916 a 1933. V knize je uvedeno „jen" dvacet rozhovorů, autor však při svém výzkumu započatém již před lety pořídil celkem zhruba sto interview se sedmdesáti pamětníky. Hloubková interview vedl slovensky či německy, s respondenty se osobně setkával doslova po celém světě, jen výjimečně vedl rozhovor prostřednictvím Skype. Ač byl jazyk interview různý, pro potřeby knihy autor všechny interview převedl do slovenštiny, případné pasáže v němčině či maďarštině jsou v poznámce pod čarou přeloženy opět do slovenštiny. Interview v knize nejsou doslovnými přepisy, autorovi se však podařilo zachovat jejich původní charakter ponecháním některých rysů typických pro mluvený jazyk. Každé interview je opatřeno titulkem, jenž je zároveň citací z toho

kterého rozhovoru, například „Ľudia, ktorí vedeli len jeden jazyk, boli ako biele vrany", „Nemčina či madarčina, to nám bolo ganz egal", „Karpatských Nemcov si vymysleli historici" a podobně. Spolu s Tancerem můžeme říci, že tato interview jsou svébytným literárně-publicistickým žánrem. Prakticky kterýkoli rozhovor si lze představit zveřejněný třeba v příloze *Lidových novin Orientace*.

V průběhu interview autor především mapuje jazykovou biografii svých respondentů. Opakovaně se ukazovalo, že v meziválečné Bratislavě bylo zcela běžné se dorozumět slovensky, německy a maďarsky. Svou úvodní úvahu proto věnuje vícejazyčnosti jako jednomu z klíčových témat sociolingvistiky. Zmiňuje třeba, že tradičními termíny zavedenými a užívanými jazykovědci, například symetrický bilingvismus, tedy ovládání dvou jazyků na totožné úrovni, často slouží výzkumnému záměru a nelze postihnout danou problematiku v plné šíři. Tancer tradičně chápanou vícejazyčnost problematizuje: jeho respondenti různé jazyky ovládají v různé míře, na různé úrovni, osvojovali si je v různých dobách a za různým účelem. Některé jazyky ovládají slovem i písmem, některé jen slovem. Obecně Bratislava byla, jak z interview opakovaně vyplývá, v období 1919 až 1933 trojjazyčným městem. Reálně však v ní žili i lidé dvoj- či jednojazyční, dále lidé, kteří všechny tři jazyky ovládali jen do míry, kterou potřebovali – typicky třeba číšník byl schopen obsluhovat své hosty ve všech třech jazycích. Jedna z respondentek, již bychom tradičně považovali za jednojazyčnou mluvčí němčiny, ovládá rakouskou a německou spisovnou němčinu, dále bratislavské nářečí, tak zvanou kraxelhuberštinu – její mluvčí je pak respondenty nazýván kraxelhuber –, a konečně vídeňské nářečí. Nejen tento příklad ukazuje, že přesně určit, kolik jazyků mluvčí ovládá a kde jsou vlastně hranice mezi jazyky, je otázka vedoucí do slepé uličky. Autor připomíná termín *language repertoir* v souvislosti s výzkumy Gumperzovými a také pracemi B. Buschové. Podle Tancera je každý člověk do nějaké míry vícejazyčný, třeba už jen proto, že z domova zná nějakou nespisovnou varietu svého mateřského jazyka, dále jeho spisovnou podobu, do nějaké míry kolem sebe slýchá mateřské jazyky cizinců atd. Pro autora je vícejazyčný i takový mluvčí, který se za vícejazyčného považuje, ačkoli reálně nějaký jazyk, o němž mluvčí tvrdí, že jej ovládá, ani neumí. Vícejazyčnost je v tomto pojetí věcí postoje.

Nemožnost určení hranice jednotlivých jazyků ilustruje také pojmenování *mišmaš*, které se v interview opakovaně objevuje, přičemž tradiční sociolingvistika pracuje s pojmy přepínání a míšení kódů. *Mišmaš*, tedy směs slovenštiny, maďarštiny a němčiny, jedna z respondentek označila za *prešpurácke esperanto*. Příkladem k tomu může být věta „Skúste másik Seite" (vyzkoušejte druhou stranu; míněno stranu audiokazety), v níž postupně zaznívá slovenština, maďarština a němčina, nebo úryvek dialogu, v němž otázka zazní slovensky a odpověď maďarsky: A: „Neviete koľko je hodín?", B: „Fél kilenc" (půl deváté). Zatímco někteří respondenti mišmaš hodnotili vyloženě negativně, v úvaze nazvané *Róžikológia* J. Tancer popisuje postoj jisté mluvčí, Rozálie Wolflingerové, zvané Róžika, která do své slovenštiny začleňovala prvky němčiny a maďarštiny, ovšem na svém projevu nic závadného neviděla. Pohybovala se v čistě slovenském

prostředí, které jí nenaznačovalo, že by svůj projev měla nějak korigovat. Ačkoli si tato mluvčí například pletla slova *cesta* a *cesto* (těsto), vytvářela vlastní překlady *Milchflaš* (něm. Milchflasche, lahev na mléko), užívala maďarský kontaktový výraz *na hát* (no teda) a podobně, v běžném dorozumívání tento jazyk fungoval bez problémů. Autor si tedy klade otázku, zda je „lámaný jazyk" vždy nutně jevem negativním.

Mluvíme-li o vícejazyčnosti, zpravidla dříve či později přijde řeč také na další tradiční sociolingvistický termín, totiž na diglosii. Podle tradičního Fergusonova pojetí jde o užívání dvou (či více) jazyků s odlišnou sociální a kulturní funkcí. Respondenti se například vyjadřovali v tom smyslu, že spisovná němčina, Hochdeutsch, je hodnotnější, je to něco vyššího, lepšího než (třeba kraxlhuberské) německé nářečí. V jednom interview se objevilo, že děti byly ve škole za užívání nářečí napomínány. Koneckonců v dobovém humoristickém tisku byl kraxelhuber – člověk mluvící německým bratislavským nářečím – ztvárněn jako hloupá postavička; J. Tanzer nabízí „překlad" do slovenštiny „Kocúrkovčan" (Kocourkovský).

Dalším tématem, jemuž autor věnuje pozornost, jsou jazykové ideologie. Je zde připomenuto pojetí Istvána Lanstyáka, podle něj jsou, velmi stručně parafrázováno, jazykové ideologie „myšlenky, resp. myšlenkové systémy, jež se týkají jazyka v nejširším slova smyslu a verbální komunikace vůbec. Jsou to myšlenky jak o jazyce jako abstraktním systému, tak o jednotlivostech (slovech, gramatických strukturách), o způsobech fungování jazyka všeobecně i v konkrétních jazykových společenstvích, o jazykovém chování mluvčích atd." Jazykové ideologie se u mluvčích i u jazyků jako abstraktních celků proměňují v závislosti na historických událostech. Tancer připomíná, že v Bratislavě se v meziválečném období kromě zmíněných tří jazyků užívala také čeština, jejíž mluvčí se zde ve větším počtu objevili po vzniku Československa. Ta však z Bratislavy zmizela se vznikem tzv. Slovenského štátu. Dalším bratislavským jazykem bylo jidiš, které zmizelo ve třicátých letech s nuceným odchodem bratislavského židovského obyvatelstva. Po skončení druhé světové války z bratislavských ulic zmizela i němčina a maďarština, vícejazyčné město se stalo jednojazyčným.

Dalšími tradičními termíny, jejichž pojetí J. Tancer „problematizuje", zpochybňuje jejich jednoznačnost, jsou *mateřský* nebo *rodný jazyk*. Pokud se autor svých respondentů zeptal, jaký je jejich mateřský jazyk, neměli problém odpovědět. Ovšem s výjimkou respondenta, který se nemohl rozhodnout, který z jazyků v rodině užívaných má považovat za svůj mateřský. Tancer pro toto respondentovo „nevím" nabízí vysvětlení: může se jednat rozhodnutí pro radikální vícejazyčnost. *Mateřský jazyk* je na první pohled jazykem matky, ale malé dítě si jazyk osvojuje i od dalších členů rodiny, resp. domácnosti. V interview se opakovaně ukazuje, že zásadními osobami při utváření jazykové kompetence respondentů byly také služky, kuchařky či slečny k dětem (něm. *Kinderfräulein*); například maďarsky či slovensky mluvící rodiče záměrně zaměstnali službu ze Sudet, aby se dítě naučilo německy. Autor připomíná možná chápání mateřského jazyka u T. Skutnabb-Kangasové: (a) jazyk, který se dítě naučilo jako první, (b) jazyk, který člověk za svůj mateřský jazyk považuje, (c) jazyk, který člověk ovládá nejlépe,

(d) jazyk, který člověk nejčastěji používá. Termín *rodný jazyk* evokuje, že se dítě s tímto jazykem narodilo, ve skutečnosti se jazyk teprve po narození dlouhou dobu učí. Být *rodilý mluvčí* většinou vyvolává pozitivní hodnocení, ovládneme-li cizí jazyk *jako rodilí mluvčí*, pak to znamená, že jsme se jej naučili opravdu dobře. Tancer však upozorňuje, že rodilým mluvčím slovenštiny je jak řidič kamionu, tak profesor slovenštiny. Pokud tedy někoho chválíme, že zvládl slovenštinu *jako rodilý mluvčí*, kterého rodilého mluvčího máme na mysli?

Mimo jiné v souvislosti s německým státním reálným gymnáziem se autor zmiňuje o Fishmanových doménách jazykového jednání. Kromě domény rodina je pro rozvoj vícejazyčnosti (resp. obecně pro rozvoj jazykových dovedností) klíčová právě doména škola. Německé gymnázium v Bratislavě bylo institucí nepochybně prestižní, svou činností navazovalo na činnost Evangelického lycea založeného již v roce 1607. Vyučovacím jazykem byla němčina, ale již od primy si studenti osvojovali také tak zvaný československý jazyk, dalšími vyučovanými jazyky byly francouzština, latina a další. V interview opakovaně zaznívá, že učitelé byli pro své studenty skutečnými autoritami. Autor jmenuje některé významné pedagogy, třeba botanika Vojtěcha Nábělka; shoda příjmení pražské slovakistky Miry Nábělkové není náhodná. Z dokumentů dále třeba vyplývá, že zde studovali studenti s dvanácti různými mateřskými jazyky, mezi nimiž se objevilo i esperanto.

Konečně posledními, rovněž klasickými sociolingvistickými termíny, jimž autor na základě interview věnuje pozornost, jsou jazyková ztráta a jazyková smrt. Ztrátou jazyka se obecně rozumí stav, v němž se člověk dobrovolně nebo pod tlakem okolností nějakého jazyka vzdá. Tancer pro ilustraci připomíná, že většina dnešních Čechů a Slováků středního věku ztratila ruštinu s ukončením školní docházky. O jazykové smrti lze podle něj hovořit třeba u německého nářečí zvaného *potosch*, kterým mluví několik málo mluvčích v Kežmarku. Zmiňuje model H. J. Sasseho, podle kterého, s ohledem na téma knihy, k externě lingvistickým faktorům ztráty jazyka patří to, že po roce 1945 bylo prakticky nemožné na veřejnosti v Bratislavě mluvit německy a maďarsky, ačkoli žádný úřední dokument, který by užívání jazyků v poválečné Bratislavě upravoval, zřejmě neexistuje. K Sassovým faktorům sociolingvistickým reflektujícím jazykové chování mluvčích lze třeba uvést, že jistá respondentka radikální proměnu jazykového chování na veřejnosti vyjádřila slovy „na ulici jsme byli němí", jiná si vzpomněla, jak zakrývala ústa malé neteři, která na ulici promluvila německy, a ještě uveďme vzpomínku jednoho respondenta žijícího dlouhodobě v Německu. Když se v roce 1989 mohl setkat s ženou, s níž v padesátých letech chodil, dozvěděl se, že už v té době ovládala němčinu. S ohledem na panující situaci však oba svou znalost němčiny, jazyka jim oběma blízkého, před sebou tajili.

Znalost gramaticky a výslovnostně dobré slovenštiny byla pro důstojný život v poválečné Bratislavě nezbytná. Autor požadovaný stupeň znalosti slovenštiny – vedoucí rovněž k přiznání slovenské národnosti – přirovnává ke starozákonnímu šiboletu (tedy obecně k jazykovému prostředku, který odliší příslušníka jedné jazykové či společenské skupiny od druhé). Z interview vyplývá, že pro některé

respondenty byla ztráta němčiny, resp. maďarštiny dočasná, s měnící se společenskou situací se i měnily postoje mluvčích k těmto jazykům.

Kromě toho, že J. Tancer fundovaně a přitom čtenářsky velmi přístupně zpřítomňuje základní sociolingvistická témata – kniha tak může, domnívám se, sloužit i jako netradiční úvod do sociolingvistiky (viz i obsáhlý seznam literatury) –, je po celou dobu knihy čtenáři nevtíravým dialogickým partnerem. Provází jej svým výzkumem, objasňuje, jak získával respondenty, jaké jim kladl otázky, jak se na terénní výzkum připravoval, zkrátka se v knize objevuje mnoho praktických rad pro případné zájemce o terénní výzkum. Metodologicky je zajímavé i to, že do příběhů svých respondentů vkládá autor na vhodných místech i příběh svůj – například při výkladu o vícejazyčnosti se zmiňuje o tom, že se rozhodl na své děti mluvit německy (a jeho manželka slovensky), ačkoli narážel ve svém okolí na názor, že nerodilý mluvčí nemůže na své děti mluvit cizím jazykem dobře. V pojednání věnovaném mateřskému, resp. rodnému jazyku a rodilým mluvčím nabízí svou vlastní zkušenost: ačkoli je vysokoškolským pedagogem, přijde-li třeba do železářství, nezná mnoho názvů nabízeného zboží. Jinými slovy, jistou část slovenské slovní zásoby neovládá, přesto se považuje za kompetentního mluvčího slovenštiny. V závěru knihy pak otevřeně přiznává, jak emočně náročná pro něj setkávání s pamětníky někdy byla. Interview, která původně s R. Girtlerem nazýval rozhovory ero-epické (*eromai* – ptát se, *epos* – vyprávění), se pro něj stala rozhovory ero-etickými.

Konečně ještě připojme poznámku o velice zdařilém grafickém zpracování knihy, které zahrnuje rovněž fotografie respondentů z doby současné i dávno minulé, dále kopie nejen úředních dokumentů, ale třeba i kopie stránky z předválečného deníku, obrázku z památníku, plánku koncentračního tábora a další. Zmenšené fotografie všech dvaceti protagonistů interview zdobí i titulní stranu obálky knihy. I tímto způsobem, domnívám se, autor čtenáři signalizuje, že jím zkoumaná vícejazyčnost je skutečně nahlížena pohledem samotných respondentů, že jazyk je od konkrétních mluvčích neoddělitelný, že užívání a prožívání jazyka/jazyků je s těmito respondenty těsně spojeno.

Lucie Jílková